

ЗМІСТ І ПРИНЦИПИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В КОНТЕКСТІ САМОРОЗГОРТАННЯ ДЕМОКРАТІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У цьому дослідженні місцевого самоврядування аналізуються здобутки у науковому забезпеченні української державності. Місцеве самоврядування розглядається як чинник самоорганізації та волевиявлення населення.

In this research of local self-government achievements are analysed in the scientific providing of the Ukrainian state system. Local self-government is examined as a factor of самоорганізації and will of population.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ В ЗАГАЛЬНОМУ ВИГЛЯДІ, ЗВ'ЯЗОК З НАУКОВИМИ І ПРАКТИЧНИМИ ЗАВДАННЯМИ

У сучасних умовах актуальність теми дослідження зростає у зв'язку з необхідністю розробки науково-обґрунтованих політико-правових рекомендацій з проблеми розвитку інституту місцевого самоврядування в сучасних умовах та вдосконалення його дієвої моделі з урахуванням політичних, економічних, соціальних та історичних традицій України як складової самоорганізації населення та побудови громадянського суспільства.

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ. ВИДІЛЕННЯ НЕВИРІШЕНИХ ПИТАНЬ

Становлення та розвиток місцевого самоврядування знайшли відображення в роботах як закордонних, так і вітчизняних дослідників. Розробкою загальних засад демократичного устрою суспільства займаються В. Авер'янов, Г. Атаманчук, Б. Гурне, М. Іщенко, Н. Нижник, Г. Одінцова, В. Цветков та ін. Більш детально питання функціонування та розвитку місцевого самоврядування розглядаються у працях В. Бабаєва, М. Баймуратова, Р. Драго, В. Кампо, В. Куйбіди, В. Погорілка та ін. Організаційні та правові аспекти діяльності самоврядних структур досліджують В. Кравченко, О. Батанов, Ю. Битяк, П. Біленчук, М. Підмогильний, В. Борденюк, А. Заєць, О. Карлов, А. Коваленко, А. Крусян, О. Лебединська, О. Фрицький, Ю. Куц, Н. Миронова, А. Тамм, М. Пітцик, В. Тацій та ін.

Можливості розвитку органів місцевого самоврядування висвітлюються в роботах Ю. Шарова, В. Вакулєнка та В. Пономаренка, а фінансові аспекти їх діяльності — у працях В. Амитана, А. Гошка, А. Дуленка, О. Лук'яненка, В. Мамонної, В. Павлової, В. Райцина, В. Рибак, Н. Чумаченка та ін. Перетворення адміністративно-територіального устрою країн узагальнюються Ж. Зіллером, Ю. Проданом, М. Пухтинським, П. Павленчиком, В. Князевим, С. Рябовим та ін.

Відзначаючи внесок цих авторів у розвиток концептуальних положень організації діяльності органів місцевого самоврядування, необхідно мати на увазі, що чимало їх про-

позицій втратили свою актуальність, оскільки стосувалися визначення лише статусу місцевих рад як органів державної влади. Одним з найбільш дискусійних питань залишається питання місцевого самоврядування як чинника волевиявлення та самоорганізації населення.

МЕТОЮ СТАТТІ

Дослідження трансформаційних змін змісту і принципів розвитку місцевого самоврядування в контексті самоорганізації населення в громадянському суспільстві. Тут вихідним методологічним принципом є становлення місцевого самоврядування як важливого елемента співробітництва з системою державного управління в умовах розбудови незалежної України. Конкретніше полягає у здійсненні науково-теоретичного, політико-правового аналізу формування та генезису інститутів місцевого самоврядування, поняття його основ, їхньої специфіки та взаємозв'язку, що дозволить скласти цілісне його розуміння, висвітлити проблеми практичної реалізації форм місцевого самоврядування в здійсненні теоретичної моделі демократичної держави в сучасних умовах, обґрунтувати необхідність досягнення правового забезпечення розвитку суспільних відносин, що виникають і саморозгортаються в галузі місцевого самоврядування.

Аналіз досліджуваної проблеми актуалізується необхідністю вдосконалення теорії і практики сучасного державотворення, викликаного трансформаціями у політичній системі суспільства, проведенням адміністративно-територіальних, регіональних реформ, впровадженням конструктивного соціального партнерства між центром і територіями.

Основним завданням є визначення шляхів розбудови системи місцевого самоврядування, що потребує глибокого осмислення муніципальної політики, її концептуальних засад, окреслених Конституцією України та Європейською хартією місцевого самоврядування. Це потребує ґрунтовного аналізу формування та функціонування інститутів самоврядування.

Відповідно до поставленої мети сформульовані інші завдання дослідження: розкрити сутність проблематики процесів становлення та розвитку місцевого самоврядуван-

ня як складової самоорганізації населення; виявити та проаналізувати вітчизняний та зарубіжний досвід місцевого самоврядування в історичному та сучасному аспектах; визначити основні чинники місцевого самоврядування; визначити і сформулювати поняття основ місцевого самоврядування та надати їх класифікацію, окреслити пріоритетні напрями їх нормативного та організаційного забезпечення.

ВИКЛАДЕННЯ ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ, ОБГРУНТУВАННЯ ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

У процесі демократизації місцевого самоврядування в Україні забезпечується відродження усталених історичних витоків і традицій, поступальний рух до світових стандартів. Вона є показником готовності держави поступатися командно-адміністративними методами управління, а також вияв зрілості громадян, спроможних усвідомлено взяти на себе повноту влади на місцях і відповідальність за вирішення місцевих справ. З утвердженням самоврядності зростає ефективність взаємодії демократичної, правової держави та громадянського суспільства.

Слід підкреслити, що наукова розробка моделі місцевого самоврядування з урахуванням історичного досвіду минулого та сучасних політико-правових, економічних, соціальних та інших чинників та традицій України — важливий напрям досліджень останнього десятиліття. Це зумовлено посиленням конкуренції різноспрямованих векторів розвитку, які репрезентують інтереси різних за характером і спрямуванням політичних сил. Важливо в цих умовах забезпечити домінування інноваційних ідей та моделей розвитку місцевого самоврядування, формування його основ шляхом еволюційних. Нового імпульсу в поглибленому дослідженні проблеми надала Конституція України. Розвиток конституційного процесу актуалізував проблему подальшого розмежування функцій центральних органів та органів місцевого самоврядування у здійсненні владних повноважень.

Місцеве самоврядування у демократичних системах посідає особливе місце. Важливу роль місцевої самоорганізації для саморозгортання демократії довели в своїх роботах ще А. де Токвіль і Дж.С. Міль. Сучасні теорії місцевого самоврядування визначають його як одну з основ конституційного ладу. Так, наприклад, сучасний американський дослідник Іван Шапіро стверджує, що "демократія настільки протистоїть свавіллям влади, наскільки вона є колективним самоврядуванням" [1, 212].

Як показує багатовіковий та світовий досвід, одним з найефективніших механізмів згуртування суспільства, є розвиток місцевого самоврядування. Саме з його допомогою можна сподіватися на найефективніше використання потенціалу волевиявлення та самоорганізації суспільства, ініціативи громадян. Зрештою, йдеться про створення реальних умов саморозгортання демократичного суспільства, про яке останнім часом так багато говорять політики та науковці. Досвід демократичних країн засвідчує: там, де розвинуте місцеве самоврядування, панує і демократичне впорядкування, держава і влада підконтрольні громадянам, а не навіпки. Самоврядування є фундаментальною засадою цивілізованого демократичного облаштування спільного життя, засадою не тільки декларованої і формально визнаної іншими незалежності, а незалежності практичної, підкріпленої ефективним вирішенням соціальних і економічних завдань.

Ідея самоврядування, по-перше, — це, практика самоврядування, наочне підтвердження дієвості прав і свобод у суспільстві, вона не тільки задекларована, а є нормою повсякденного життя й участі населення у спільних справах, можливістю ухвалювати рішення і відповідати за них, тобто власними діями утверджувати демократію; по-друге, залучення громадян до справ на місцевому рівні означає перерозподіл повноважень влади від центру до територіальних громад, що і є запорукою справжнього суверенітету грома-

дян, а отже, і держави в цілому; по-третє, децентралізація і роздержавлення влади є засобом підвищення ефективності врядування.

Органи місцевого самоврядування виступають основними осередками саморозгортання демократії та громадянського суспільства. Зміцнюючи громадянські цінності й ініціативу, реальну участь людей у розв'язанні життєво важливих проблем, зв'язки між громадянами та об'єднаннями громадян, тим самим вони створюють умови для безконфліктної реалізації суспільних і приватних інтересів, включають їх у загальний контекст державного будівництва.

Але місцеве самоврядування — це не лише інститут громадянського суспільства, який зводиться тільки до права територіальних громад на врядування місцевих справ, оскільки останнє ніде в чистому вигляді не існувало. Відповідно до Конституції України місцеве самоврядування є специфічною формою народовладдя. Однак, що стосується природи влади, яка безпосередньо здійснюється в системі місцевого самоврядування, то тут позиції вчених розходяться.

Так, на думку В.М. Шаповала, за змістом Конституції України теоретично можна вживати поняття "публічна влада", єдиним джерелом якої є народ. Її складовими є державна влада і муніципальна влада, яку відповідно реалізують органи державної влади і органи місцевого самоврядування [2, 178]. Чимало вітчизняних авторів характеризують місцеве самоврядування як самостійну (поряд з державною владою) форму публічної влади — публічну владу територіальної громади [3, с. 8; 4, с. 10; 5, с. 23], як пристосовану до її потреб форму автономного здійснення публічної влади, яку держава заохочує і контролює відповідно до Конституції і законів України [4, с. 4—5].

Найбільш наближеною до реалії саморозгортання демократичного життя є, на наш погляд, точка зору М.Т. Корнієнка, за якою в Основному Законі України послідовно проведено ідею, що "коріння місцевого самоврядування — в тій владі, джерелом якої є увесь народ, а не його частина (громада), а обсяг повноважень — у законі, де, як відомо, віддзеркалюється державна воля всього народу" [5, с. 632, 639].

Самостійність у межах своїх повноважень свідчить про те, що в даному випадку Конституція України сприймає місцеве самоврядування як відносне відокремлену частину державного механізму. Адже владні повноваження — це ознака, насамперед, державних органів та їх посадових осіб. Саме тому для органів місцевого самоврядування не може бути застосований принцип "дозволено все, що не заборонено законом", що стосується тільки саморозгортання демократії та інститутів громадянського суспільства, що не може існувати одне без одного.

Історично місцеве самоврядування складалося впродовж тривалого часу паралельно з розвитком громадянського суспільства. Форми організації місцевого самоврядування багатообразні і зазвичай мають індивідуальний характер, оскільки для того, щоб бути ефективними і зручними для членів місцевого співтовариства, вони повинні відповідати його історичним і культурним традиціям.

Це один із давніх інститутів демократії, у рамках якого громадяни можуть самі безпосередньо захищати свої права і інтереси і залучатися до участі в управлінні справами суспільства. Перша особливість місцевого самоврядування полягає в тому, що воно є однією з форм здійснення народовладдя, засновану на самоорганізації та саморозгортанні місцевого співтовариства і самостійному рішенні цим співтовариством широкого кола проблем власного життєзабезпечення. Друга особливість пов'язана з реалізацією владної функції, але при цьому влада місцевого самоврядування не відноситься ні до однієї гілки і рівня державної влади.

Після кодифікації магдебурзького права (XIII ст.), воно починає запроваджуватися в українських містах. Ось як про

це пише Д. Дорошенко: "Суть магдебурзького права полягала в увільненні міського населення від юрисдикції урядової адміністрації і в наданні місту самоуправи на корпоративній основі. Міщани складали свою громаду з власним судом і управою. На чолі управи ставали виборні бургомістри й ратмани, на чолі суду — вїйт і лавники. Тільки міщани підлягали їх юрисдикції. У 1374 р. таке право дістав Кам'янець Подолі, у 1390 р. Берестя, і далі ряд інших міст. У кінці XV ст. дістав магдебурзьке право Київ..." [6, с. 98—99].

У історії розвитку місцевого самоврядування та саморозгортання демократичних владних інститутів велику роль відіграло виникнення українського козацтва. Тут не існувало приватної власності на землю і кріпацтва; панувала формальна рівність між усіма козаками (право користування землями та іншими угіддями, участі у радах тощо). Усі органи управління були виборними, їх діяльність контролювалася Січовою радою. Характер громадських взаємин і навіть обряд обрання старшини свідчив про глибоко вкорінені демократизм козацької спільноти.

Саме магдебурзьке право стало, у свою чергу, впливати у сфері юридичних понять і судового устрою на життя козацької верстви. Міста що у XVIII ст. перебували в складі Гетьманщини потрапили у непросту ситуацію з Магдебурзьким правом. Вони переживали змагання за домінування між трьома системами — міського самоврядування, козацького управління та московської адміністрації. Наприкінці XVIII ст. традиційні інститути самоврядування було зруйновано: 1764 р ліквідовано гетьманство, 1775 р. — Запорозьку Січ, а і 1781—1785 рр. запроваджено губернську систему управління. Магдебурзьке право по всій Україні було скасоване в 1831 р., а в Києві — у 1835 р.

У політико-правовому плані визнання місцевого самоврядування на конституційному рівні, вперше в Україні, було закріплено ще в Конституції гетьмана П. Орлика — 1710 р., а пізніше в Конституції УНР 1918 р., положення яких так і не були реалізовані. За радянських часів цей принцип рішуче заперечувався, він суперечив централізованому характеру радянської держави. І лише 7 грудня 1990 р., за рік до всенародного референдуму про відновлення незалежності України, Верховна Рада УРСР прийняла закон "Про місцеві Ради народних депутатів УРСР та місцеве самоврядування", започаткувавши ним нову історію місцевого самоврядування в Україні.

У відповідності до вимог Європейської Хартії Конституція України 1996 р., поряд з такими принципами, як народовладдя, суверенітет і незалежність України, поділу державної влади, в статті 7 фіксує принцип визнання та гарантованості місцевого самоврядування.

Визнання місцевого самоврядування як засади конституційного ладу означає встановлення демократичної децентралізованої системи управління, яка базується на самостійності територіальних громад, органів місцевого самоврядування при вирішенні всіх питань місцевого значення. Згідно ст. 5 Конституції України, народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. З даного конституційного положення прямо випливає, що органи місцевого самоврядування не входять до єдиного державного механізму і, в силу цього, місцеве самоврядування можна розглядати як окрему форму реалізації народом належної йому влади.

Місцеве самоврядування виконує найважливішу роль сполучної ланки між суспільством і системою державного управління, між договірним саморегулюванням і самоорганізацією суспільства і державним владно-примусовим регулюванням суспільних відносин та сприяє саморозгортанню демократії. Тільки в умовах розвиненої громадянськості можливе ефективне функціонування органів місцевого самоврядування, оскільки кожен громадянин повинен не тільки добре розуміти особисту відповідальність, але і бути

готовим узяти її на себе при вирішенні проблем місцевого співтовариства. Система місцевого самоврядування зіграла видатну роль у становленні зрілого громадянського суспільства, оскільки "ґрунтується на трьох опорах: принципі добровільного об'єднання приватних осіб, децентралізації державної влади і делегуванні частини владних повноважень неурядовим організаціям: [7, 175].

У демократичних державах, орієнтованих на децентралізацію влади і наближення її до людей, місцевому самоврядуванню від державної влади поступово передається все більше функцій і повноважень, які обмежують політичну владу, сприяючи розвитку свободи індивіда. Відповідно до "Європейської хартії місцевого самоврядування" право громадян брати участь в управлінні державними справами може бути здійснене саме на місцевому рівні. Співвідношення між державною і муніципальною владою може бути різним: якщо в умовах демократії державна влада і місцеве самоврядування розділені, то при авторитарному правлінні переважаючою є концепція єдності влади, при якій місцеве самоврядування відсутнє.

Аналізуючи більшість наукових праць можна виділити три базові підходи до визначення поняття місцевого самоврядування, один з яких залучає діяльність цих органів до сфери реалізації процесів державного управління, інший, навпаки, виключає, тоді як останній тлумачить місцеве самоврядування як діяльність, що відрізняється і від державної, і від громадянської. Як приклад останньої позиції можна навести визначення В. Кампо, який пише: "За своєю природою воно (місцеве самоврядування) виступає як специфічна форма реалізації публічної влади, відмінної як від державної, так і від об'єднань громадян. Воно втілює місцеві корпоративні інтереси територіальних громад, тоді як держава загальнонаціональні інтереси, а політичні партії чи громадські організації — політичні, соціальні, культурні та інші інтереси своїх членів" [8, с. 4.]. На відміну від цього В. Борденюк характеризує органи місцевого самоврядування як "складові елементи механізму (системи) здійснення виконавчої влади" [9, с. 21].

На основі компаративного аналізу поняття місцевого самоврядування можна сформулювати нормативне визначення цього поняття як "гарантованого державою права та реальної здатності територіальної громади — жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища, міста — самостійно або під відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України, за своєю суттю наявність та забезпечення місцевого самоврядування об'єктивно постає як основоположний принцип демократичного управління [10, с. 8].

Цілком слушно наголошуючи на проблематиці гарантій місцевого самоврядування, Б. Калиновський характеризує їх, як "зумовлену закономірностями суспільного розвитку систему прав і засобів, що забезпечує процес реалізації права на місцеве самоврядування, а також захист права на місцеве самоврядування" [11, с. 16]. У цьому розумінні зовсім не випадково, що положення "в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування" становить зміст статті 7 Конституції України.

Розвиток органів місцевого самоврядування як чинника і механізмів місцевої самоорганізації населення є запорукою успішності та ефективності державного управління на його базовому рівні взаємодії з громадами та окремими індивідами. Тому, наголошуючи на факторі значущості способу формування органів управління, маємо розглядати цей спосіб універсально, тобто як щодо органів державного управління, так і органів місцевого самоврядування.

Провідним сьогодні для демократії механізмом участі

народу в формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування стали вибори, які, як правило, характеризуються як "властивий демократії спосіб впливу громадян і громадянського суспільства загалом на державну владу" або як конституційно гарантована можливість народу формувати державну владу і впливати на неї [12, с. 27]. Причому, говорячи в даному випадку про народ маємо на увазі не просто певну неструктуровану та аморфну масу, а "вільних і освічених громадян, які прагнуть жити за ідеалами свободи та визнають право на таку свободу за кожною особою" [13, с. 17].

Пріоритетною умовою становлення демократичної системи державного управління є забезпечення участі народу в формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, яке передбачає чітку нормативно-правову фіксацію ряду принципів виборчого права, які стосуються як порядку підготовки, так і процесу проведення виборів до органів державної влади і місцевого самоврядування. Адже якщо народ (громадяни держави) виявляється відірваним від управлінської системи і не має доступу до неї (це означає, що вони є позбавленими можливостей формувати органи державного управління та контролювати завдяки передбаченим законом правовим інститутам їхню діяльність), то така система державного управління жодним чином не може бути охарактеризована, як демократична. Зрозуміло, що в подібному випадку існуючий механізм державного управління жодною мірою не відповідатиме ні загальному поняттю демократії, ні тим вимогам, які традиційно пов'язуються з цим поняттям.

Більш чітке й певне закріплення ролі демократії можна побачити в конституційному визначенні місцевого самоврядування. Відповідно до ст. 140 Конституції України "місцеве самоврядування є правом територіальної громади — жителів села або добровільного об'єднання в сільську громаду жителів декількох сіл, селища, міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції й законів України".

Ця дефініція настільки багатопланова, що потребує детального розгляду в контексті здійсненого дослідження. По-перше, можна стверджувати, що місцеве самоврядування має системний характер. Будучи саме системою (мікросистема), воно одночасно є підсистемою державної влади (макросистема), здійснюваної народом. Це випливає з ч. 2 ст. 5 Конституції України, яка закріплює, що народ здійснює владу безпосередньо, через органи державної влади й органи місцевого самоврядування. Отже, місцеве самоврядування, що функціонує й здійснюється в демократичній державі, є не тільки найважливішим елементом демократичної державності, але й одним зі способів реалізації народом державної влади, у широкому розумінні — формою народовладдя.

По-друге, місцеве самоврядування є правом територіальної громади — мешканцям села, селища, міста — самостійно вирішувати питання місцевого значення. Це означає, що держава не тільки визнає й гарантує місцеве самоврядування (ст. 7 Конституції України), але й надає право на його практичне здійснення жителям визначеної територіальної одиниці. Таким чином, тут виявляється демократизм самої держави, що визнає необхідність існування самоорганізації населення як автономної соціальної системи, котра дезагрегує функцію державного управління, а також вважає існування такої мікросистеми досить ефективним і необхідним для існування і збереження всієї макросистеми загалом. Крім того, демократія знаходить свій прояв і в тому, що мешканці зазначених територій вирішують питання місцевого значення самостійно. Це є визначальним моментом у конституційній дефініції місцевого самоврядування, тому що виділяються головні суб'єкти демократії у сфері місцевого самоврядування.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗРОБОК

Таким чином, упродовж еволюції ідей і теоретичних закладів місцевого самоврядування було сформовано основні моделі функціонування місцевого самоврядування. Як світовий, так і вітчизняний досвід засвідчив, що стан системи є лакмусовим папірцем істинної демократизації в суспільстві та державотворенні. Досягти оптимізації інституту місцевого самоврядування в Україні рівня європейських стандартів можливо лише через становлення та реалізацію його правової, організаційної та фінансової автономії.

Правова автономія органу місцевого самоврядування полягає у конституційній та законодавчій фіксації наданих та делегованих йому прав і повноважень. Ці повноваження, як зазначено в Європейській Хартії про місцеве самоврядування, мають бути повними і виключними, тобто такими, які б не належали іншим органам. У межах своїх повноважень орган місцевого самоврядування має повну свободу дій щодо здійснення власних ініціатив із будь-якого питання віднесеного до його відання. Це правило має діяти й тоді, коли йдеться про делеговані повноваження, здійснюючи які він повинен мати свободу пристосовувати їх до місцевих умов. Оскільки Україна є членом Ради Європи, інститут місцевого самоврядування має бути врегульований відповідно до Європейської Хартії про місцеве самоврядування, до якої приєдналася наша держава. Як і передбачено Європейською Хартією місцевого самоврядування, Україні головні повноваження і функції органів місцевого самоврядування визначені Конституцією нашої держави і її законодавством.

Література:

- Шапиро І. Демократическое правосудие // Теория и практика демократии. Избранные тексты. — М, 2006. — С. 212.
- Шапвал В.М. Категорія "орган державної влади" в конституційній теорії і практиці // Ідеологія державотворення: історія і сучасність: матеріали наук. — практ. конференції 22—23 листоп. 1996 р. — К.: Генеза, 1997. — С. 178.
- Кравченко В.В., Пітцик М.В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні (основи муніципального права): Навч. посіб. — К.: "Апарат-центр", 2001, — С. 8—23.
- Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні. — К.: Ін Юре, 1997. — С. 4—5.
- Конституційне право України: підруч. / За ред. В.Ф.Погорілка. — К: Наук, думка, 1999. — С. 632—639.
- Дорошенко Д. Нарис історії України. — Л.: Світ, 1991. — С. 98—99.
- Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні. — К., 1997. — С. 4.
- Борденюк В. Механізм (апарат) державного управління як система органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування // Право України. — 2005. — № 6. — С. 21.
- Ткачук А., Агранов Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. — К., 1998. — С. 8.
- Калиновський Б. Державні гарантії здійснення конституційних принципів місцевого самоврядування в Україні // Право України. — 2005. — № 9. — С. 16.
- Тодика О. Верховенство влади народу в умовах становлення правової державності // Юридична Україна. — 2005. — № 5. — С. 27.
- Заєць А.П. Конституційно-правові засоби обмеження держави і контролю над владою // Вісник Академії правових наук України. — 1998. — № 3(14). — С. 17.

Стаття надійшла до редакції 22.07.2009 р.